
Милорад МИТРАШИНОВИЋ

ШТАМПА И ШТАМПАРСТВО У ВАЉЕВСКОМ КРАЈУ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914–1918)

Почетком 20. века у развоју штампарства долази до великих промена. Снажан утицај капиталистичке привреде допринео је напретку штампарства у техничком прегледу и порасту његове друштвене улоге. У штампарској техници долази до све веће и брже примене парне и електричне енергије у покретању парних и електричних машина. Али, ови најновији резултати штампарске технике нису били у већој мери примењивани у Србији, мада је процес индустријализације штампарства и овде започео. Као непосредни корисник штампарске делатности у овом периоду први пут се појављује привреда. У унутрашњости Србије, у 16 места радиле су 1901. године 24 штампарије; а 1914. године уместо 24 штампарије било их је 31: у Ваљеву 2, Обреновцу 1.

Штампарије у Ваљеву, Димитрија А. Славуја и „Чика Љуба Ненадовић”,* пред први светски рат, биле су много слабије од београдских у сваком погледу; и по машинској опреми и по капацитету и по годишњем промету и по броју радника. Много слабије развијено у привредном, културном и политичком погледу од Београда, Ваљево је пружало слабе изгледе за развитак штампе и штампарства. Ниједна од ових штампарија није се могла уздићи толико да би могла конкурисати на београдском штампарском тржишту, нити које уже области, а локалне штампарске потребе биле су мале.

На прави процват штампе и штампарства утицала је промена режима 1903. године. Када се српско друштво ослободило политичке стеге и диктатуре последњег Обреновића, штампа је добила снажан подстицај за развој, захваљујући већој слободи изражавања до тада уздржаних осећања и уверења политичких, националних, стваралачких, за које је штампана реч била привлачно средство. Политичке странке и групе обнављају стара и покрећу нова гласила преко којих остварују политички утицај у земљи. Нови режим гарантовао је слободу штампе, насупрот апсолутистичкој власти Александра Обреновића, за чије је владавине закон о штампи четири пута мењан и допуњаван да би се ефикасније користио против политичких противника тадашњег режима.

Међутим, има података да је и нови режим парламентарне демократије Карађорђевића, прве године чим је дошао на власт и нешто касније, забрањивао поједине листове и часописе поготову ако су критички оцењивали политику нове владе.

Летимичан увид у архивску грађу ондашњег суда и Општине вароши Ваљева уверава нас у наведене чињенице. Тако су, на пример, 1901, 1903, и

* О наведеним штампаријама видети: З. Рањковић, Век ваљевског штампарства, Ваљево 1985. године стр. 37, 51.

1904. године Начелство Округа Ваљевског, полицијске и општинске власти, од грађана Ваљева одузимали забрањене листове: „Раденички лист” (1901.), Гласило социјалиста бр. 23; „Самосталност” (1904.), радикално демократски лист бр. 309; Спис „Огледало” бр. 37; и лист „Опозиција” бр. 60.¹ Ови листови излазили су у Београду а били забрањени од Управе града Београда. Лист „Самосталност” био је забрањен због уводног чланка „Зидање пакла”, а „Опозиција” због песме „Плач Србије”. За нас је значајан податак и сазнање да су ови забрањени листови 1904. године на неки начин стизали у Ваљево из Београда и да су поједини грађани Ваљева били заинтересовани да их читају. Као што је познато у то време није било железнице – дилижанса је била, још увек, актуелна као превозно средство.

Пред први светски рат у Ваљеву се појављује неколико нових листова, који су врло кратко излазили, мада су своје излагање започињали и најављивали са прилично великим претензијама. Један од разлога њиховог веома кратког излагања био је што се у то време, све више, покрећу финансијски рентабилни листови, тако да се ниједан од ових листова није могао дуже одржати.

Проширење територија Србије после балканских ратова, на области у којима је до тада штампарство било слабије развијено, такође је допринело интензивнијем развоју штампе. У ово време информативна штампа дефинитивно успева не само да се учврсти, него и да стекне већи углед и ширу читалачку публику од политичке штампе. Национална еманципација Србије и њено веће укључивање у спољно политичке догађаје (балкански ратови и активнија национална пропаганда) повећали су интересовање читалачке публике за вести о овим догађајима.

Почетком 1914. године могао се наслутити неминовни рат Србије и њеног вековног непријатеља Аустро-угарске монархије. Узроци за сукоб одавно су постојали, чекао се само непосредан повод, који ће, као што је познато, ускоро доћи. Психоза рата у првој половини 1914. године осећала се и у Ваљеву што је свакако имало свог одраза и на стварање одређене врсте штампе и штампаног материјала уопште. Рат је био на прагу и Србија се колико је могла грозничаво припремала. Све је било подређено рату. Неповратно су прошла стара добра времена када су се могли штампати страначки листови: „Ваљевске новине”, „Глас истине” и разне самоуправе, препуни изборних манипулација; страначких зађевица. Уместо тога сада се штампају позиви за мобилизацију, објаве становништва, разна упутства за случај рата и слично. Сада се само на рат мисли.

Непуних месец дана после почетка рата, у Ваљеву је покренут лист „Велика Србија” (1914).²

У заглављу „Велика Србије” писало је да је то: „Јутарњи лист за обавештавање и васпитавање.” Као његов издавач и одговорни уредник појављује се власник штампарије Димитрије А. Славуј.

Излазио је у Ваљеву „сваки дан”, на две стране, од 27. јула 1914. године, тако да је према неким библиографским подацима имао укупно 5 бројева. Сачувана су свега 2 броја (други и трећи), па су информације о листу више него оскудне. Може бити представљен, бар за сада, само на основу два сачувана броја и архивских аката, као и узгредно забележених података из времена када се још налазио у некој библиотеци или архиву.

Извесно је да је овај лист изражавао велику мржњу према Аустрији и уско српске спољно политичке задатке: одбрана независности, уједињење српства, укључујући Босну и Херцеговину, стару Србију и Македонију и

¹ Међуопштински историјски Архив у Ваљеву: Фонд Општине града Ваљева Извештаји Суда општине Ваљево – Начелству округа ваљевског (1901–1904).

² „ВЕЛИКА СРБИЈА” – Јутарњи лист за обавештавање и васпитавање. Власник и одговорни уредник Димитрија А. Славуја.

Црну Гору, с излазом Србије на море. Решење ових задатака посматра се са становишта односа великих сила и војне снаге Србије. При том се тежи проширењу Србије, а не уједињењу с осталим српским и југословенским земљама применом начела прва самоопредељења народа.

У својим написима „Велика Србија”, у границама могућности, жигосала је политику Аустро-Угарске и прорицала јој у рату са Србијом неминову пропаст.

О томе овај лист, 28. јула 1914. године у броју 2, доноси на првој страни непотписан чланак под насловом „Судбина Аустрије” у коме се анализира унутрашње стање и спољна политика Аустро-Угарске...

„Нема ни једне државе у Европи која је састављена из тако разнородних националних елемената као што је то случај са Аустро-Угарском Монархијом. Та разнородност народа, скупљених у једној држави под једним владаром, одржавала се до сада вештом политиком ове Монархије, мада су интереси народа који су ту Монархију сачињавали од увек више мање били супротни. Све у природи што нема здраву основу мора да се сруши, па је то случај и са Аустро-Угарском која се као нешто неприродно, било утицајем унутрашњих, или пак спољашњих сила морала срушити, као држава и престати да егзистира.

Аустро-Угарски меродавни фактори свесни су били тога стања у њиховој држави и трудили су се да отклоне све ове силе које би могле утицати на рушење њихове државе, ма у ком облику то било. Једна од врло опасних чињеница која је утицала на ову Монархију јесте развитак Србије и њени успеси у балканским ратовима.

Успеси Србије на бојноме пољу, њено територијално ширење, економско и војничко јачање, револуционисало је не само нашу браћу Србе већ и све Словенске елементе који живе у овој Монархији и то се у Бечу сматрало, и то не без разлога, као опасна појава за опстанак Аустро-Угарске државе. Из тог разлога чињено је из Беча све, што се могло чинити, не би рајући притом средства, да се наша домовина понизи, и њени успеси омаловаже, ограниче и сведу на најмању меру. Па ипак им није све полазило за руком, и Србија им је била стално трн у оку. Због тога су стално тражили најмање закачке, па да кидишу на Србију да је униште, или ако не то, а оно да јој бар убију углед и достојанство као самосталне државе.

Та прилика коју су они желели улучила им се погибијом Франца Фердинанда и они су бесомучно кидисали на нашу отаџбину свакако рачунајући да ће Србија бити усамљена. Ми смо на њихове нападе одговорили јуначки – силу силом одбијамо, па шта коме бог и срећа дадне. Свакако ће исход овог рата показати, да се Аустрија страшно преварила у рачуну. Србија, хвала богу није усамљена; њу помажу њена браћа, пријатељи и савезници и први знаци говоре да ће Аустрија као држава потпуно нестати! Ми и незнамо шта се у њеној унутрашњости збива, али свакако, поред наших и савезничких бајонета срушиће ову државу и унутрашње буне народа, која ће се неминовно јавити, чим се прва знатнија победа однесе над аустријском војском. Ми се само можемо радовати, што ће једном нестати овога нашег крвног и подмуклог непријатеља, који се за сва добра, које му је некада српски народ чинио, бранећи га од дивљих азијских хорди, само злом, подвалом и сплеткама одуживао.”³

Видљиво је да лист „Велика Србија” политичким питањима даје приоритет. У ратоборним захтевима и позивима „Велике Србије” уочљива је патетика ослободилачког романтизма. Али, има и ту реалног сагледавања проблема уочи експлозивног расплета. Рат који ће потрести Европу има дубоке социјалне узроке, стога је неизбежан. Он се могао одлагати, али се

³ „ВЕЛИКА СРБИЈА”, 28. VII 1914. године

није могао избећи. Дошао је тренутак кад се није могло више одлагати. Више није питање хоћемо ли рат, већ како и на који начин треба да води српски народ рат који је према приликама неизбежан постао.

Поред спољно-политичких прилога, штампаних на првој страни, који су третирали углавном питања међусобних односа у рату и миру Србије и Аустро-Угарске, лист је имао сталне рубрике: „Политички преглед”, „Економски преглед”, „Дневни догађаји”, „Званичне вести”. У рубрикама „Дневни догађаји” и „Званичне вести” лист је доносио најновије вести са широког српско-аустроугарског фронта, и извештаје о борбама код Лознице, Шапца, Љубовије, Бајине Баште, Варде, Обреновца и др., које су се водиле у то време.

После „Велике Србије”, 15 дана касније у Ваљево се штампа и излази знатно дуже нови лист, чију садржину такође одређују предстојећа ратна збивања.

У бурним догађајима 1914. године, Одељење за штампу Главног Штаба команде Српске војске, издавало је у Ваљево „Ратни дневник”⁴, Званични извештај Ратног пресбириа.⁵ Једно време власник и одговорни уредник био је Светозар Јовановић, а касније Божа Димитријевић. Лист је штампан у Штампарији Димитрија А. Славуја.

Прилике у којима је настао и издаван овај лист, биле су теже него икад. Једна велика сила све жешће нападала је Србију, исцрпљену од три узастопна рата. Али баш то је бечку врховну команду довело до погрешног закључка да у извесној мери потцени свог највећег непријатеља. Напад на Србију, аустроугарски војни кругови предвиђали су као неку казнену експедицију. Потпуно су занемарили морални фактор, спремност српског сељака да брани своју земљу, упркос свим тешкоћама материјане природе. Истовремено, бечкој врховној команди се журило, требало је што пре избацили Србију из строја како би се све аустроугарске снаге бациле на фронт против Русије.

Тако је, на пример, Генерал Поћорек предвиђао да ће његова 5. армија у року од шест дана заузети Ваљево. Међутим, српска војска је спремно дочекала непријатеља 12. августа, када је прешао Дрину код Лознице и Лешнице, и на планини Церу примила одлучну битку. Свега 12 дана после почетка Поћорекове офанзиве и последњи његов војник био је прогнан с тла Србије. Церска битка је представљала прву велику победу у првом светском рату.

Пред почетак првог светског рата, поготову у току рата 1914. године, Ваљево је било јак војни центар. Овде је било седиште команде Дринске дивизијске области, петог и седамнаестог пешадијског пука; Дринског возарског ескадрона и Сталне Дринске војне болнице. У саставу Гарнизона била су и Генералштабна-одељења: коњичко, артиљеријско, инжињеријско, санитарно и војно-судско одељење. Због близине фронта у Ваљево је формиран највећи центар за прихватање и лечење рањеника а једно време у јесен 1914. године овде је стално боравила Врховна команда наше војске са војводом Радомиром Путником на челу.

⁴ „РАТНИ ДНЕВНИК”. Званични извештаји Ратног Пресбириа. Власник и одговорни уредник Светозар Јовановић. Излази свакодневно. – Ваљево. Штампа Штампарија Димитрија А. Славуја. (1914–1918)

Додатке је штампала штампарија оперативног одељења врховне команде. Од броја 70. власник и одговорни уредник Божа Димитријевић. Од броја 99. (31. октобар 1914. године) излази у Крагујевцу.

⁵ Пресбириоом руководио је Слободан Јовановић, професор. Њему је помагао Брана Петронијевић, филозоф. Одељење за штампу било је смештено у локалу од две мале собе једне мале ваљевске банке. Банчина собица позади, претворена је у „пресбирио” Главног штаба Врховне команде.

Лист „Ратни дневник”, који је излазио свакодневно, објављивао је: Извештаје Врховне команде о борбама српске војске на фронту са Аустро-Угарском и телеграфске извештаје из Петрограда, Париза, Цариграда, Лондона и Токија, са страних ратишта. Разумљиво је што је лист доста читан и тражен, јер су сви били заинтересовани да чују и прочитају шта се догађа на фронту. Лист је растуран по свим установама, надлештвима, војним командама, болницама и др. Није га било на киосцима и трафикама зато није било потребе, јер су га деца продавала на улици. Мали продавци била су, уствари, сиромашна ваљевска деца и понеки бескућник, избеглица. Изгладнели, боси и голи, поскакујући, с ноге на ногу, надвикивали су се промуклим дечијим гласићима нудећи најновије издање „Ратног Дневника” становништву, војсци и осталом силном свету, који је побегао у Ваљево, испред злочина које је чинила аустро-угарска војска. У општем ратном метежу, у свакој улици, на сваком ћошку ови одрпани малишани узвикивали су: „Ево новине, „Ратни дневник” званични извештај Врховне команде! Купите новине, ново издање, пропада царство цара Фрање. „Иста слика и повици понављали су се сваки дан и у вече, све док последњи примерак „Ратног дневника” не би био распродан.

„Ратни дневник” је излазио у Ваљеву од августа па до 1. новембра 1914. године, дакле све време док је у Ваљеву боравила Врховна команда. Познато нам је да је 98 бројева „Ратног дневника” штампано у Ваљеву, а само 99. у Крагујевцу.

„Пресбиро” је, поред „Ратног дневника” и учешћа у његовом припремању, најважније вести и извештаје са страних и домаћих ратишта достављао начелству Округа Ваљевског и Суду Општине Ваљевске, који су путем плаката обавештавали грађанство о значајним догађајима. Тако је у времену од августа до пада Ваљева у непријатељске руке, настао веома интересантан и историјски вредан штампан архивски материјал, око двадесетак разних врста плаката које су истицане на најпрометнијим местима у граду. Плакате су углавном пропагандног карактера, штампане у штампарији Димитрија А. Славуја од којих наводимо неколико, мада су све вредне и историјски значајне.

Раније смо напоменули да су у Ваљеву 1914. године, радиле две штампарије. Рад ових штампарија из основа се изменио када су аустро-угарске трупе успеле да 1915. године слома упоран отпор српске војске која се ускоро почела повлачити преко Црне Горе и Албаније. Непријатељске трупе ушле су у Ваљево 12. октобра 1915. године. Формирање управне власти и окупационог система текло је веома брзо и имало је организоване облике. Као центар Округа у Ваљеву је 5. новембра 1915. године постављена „Цесарска Краљевска Окружна Команда” – Окружно заповедништво.

Среска заповедништва формирана су у свим сеоским местима ваљевског округа: Ваљево, Уб, Обреновац, Мионица и Каменица. На челу Окружних и Среских заповедништва стајали су високи војни чиновници из Аустро-Угарске. Каква је улога штампе и штампарства на окупираним територијама непријатељу очигледно није била непозната. Само месец дана после уласка аустро-угарске војске у Ваљево Окружно заповедништво штампало је 14. новембра 1915. године први документ „О правилима реквизиције у непријатељској земљи”. Правила су штампана у великом броју примерака на српском и немачком језику, а потписао их је „Sommer, пуковник, Цесарски и краљевски окружни командант.” У њима се, поред осталог, наводи да се реквизира само оно што је војсци потребно, забрањена је употреба силе, становништву се мора оставити онолико хране колико је довољно до следеће жетве. На одузета добра издају се бонови, чекови или признаница, а за свако неовлашћено реквизирање предвиђена је смртна казна.

Одредба ових „Правила” нису се поштовала у пракси. Аустро-угарска власт сводила је реквизицију на безобзирну пљачку цивилног становништва окупираног подручја, најчешће без накнаде и уз примену најбруталнијих мера.

У једном од првих извештаја Окружног заповедништва у Ваљеву упућеног војној управи у Београду, наилазимо и на прве податке о ваљевским штампаријама на почетку окупације, крајем 1915. године и у првој половини 1916. године.

„Обе штампарије у Ваљеву су снабдевене материјалом за латинично писмо, постављене су под управу и забрану Окружне команде и оспособљене су за рад.

Њихове радне могућности, пре свега задовољавају потребе Окружне команде и у једној штампарији се осим свих неопходних формулара, објава и наређења штампа и Окружни лист на немачком и на српском (латиничном) језику. Приложени су до сада изашли примерци на оба језика”.⁶

Намере окупатора биле су јасне. Велика журба да се латинична слова за ваљевске штампарије набаве, ако треба и из Аустро-Угарске, била је увод у мере да се Србима забрани употреба ћирилице. И заиста, таква наредба је донета 10. јула 1916. године у Ваљеву од стране Окружног заповедништва. Употреба ћирилице и Јулијанског календара била је забрањена. Ћирилица је забрањена у службеној преписци и у школама. План је био да се ћирилица најдаље почетком 1917. године из употребе потпуно истисне. Забрана употребе ћирилице односила се и на црквену администрацију. Окружно заповедништво није остало само на овоме...

Ваљевској општини упућена је наредба 26. јула 1916. године, „да се у најкраћем року (од три дана) следећим кафанама и гостионицама промене имена: „Хајдук Вељко”, „Мали Париз”, „Македонија”, „Мостар”, „Код Слоге”, „Босна” и „Венеција”.

Плашећи се строгих казни и других репресалија Ваљевска општина хитно је обавестила Среско заповедништво, да су ваљевске кафане и гостионице добиле нове називе:

„Хајдук Вељко”	–	Прва пивница
„Слога”	–	Грађанска кафана
„Мали Париз”	–	„Зора”
„Македонија”	–	Гођевац
„Мостар	–	Пролеће
„Венеција”	–	Пурић
„Босна”	–	Ковачев хан
„Петроград”	–	Гроздановић
„Балкан”	–	Станимировић

Опрезним Аустроугарима и у именима кафана и гостионица привиђало се остварење националних тежњи и територијалних претензија Велике Србије.

Мада су обе ваљевске штампарије, доласком окупационих власти, ипак нису дуго радиле одвојено. Ради боље контроле и „ефикаснијег” рада, оне су спојене 6. августа 1916. године у једну штампарију, под називом: „Цесарска и Краљевска окружна штампарија у Ваљеву”. О раду ове штампарије, за време окупације, говори се у извештају Окружног заповедништва од 20. јануара 1917. године.

⁶ Извештај Окружне команде о делатностима у ваљевском округу за време од 5. новембра 1915. године до 20. јануара 1917. године.

„Оснивање Окружне штампарије”

„Ставља се до знања да су обе Ваљевске штампарије са 4-тигел машине и једном ручном машином, и са потребним слагачким материјалом, прешле у војне руке, ради наших потреба, а под руководством једног стручњака.

Штампарски послови појединих власти, група и надлештава у Округу, могу се израђивати у овим штампаријама, – разуме се, плаћајући.

Наруџбина штампарских послова, са прилагањем читког рукописа имају се подносити Окружном заповедништву”.⁷

За све време окупације Окружна штампарија у Ваљеву радила је, углавном, за потребе аустро-угарских окупационих власти. Војне и управне власти штампале су многобројне наредбе грађанству, разне забране, извештаје, објаве и др. Својим значајем издваја се једино „Службени лист Цесарског и Краљевског Окружног заповедништва у Ваљеву”, који је излазио једном месечно, од августа 1916. године до септембра 1918. године. У првом броју овога листа дато је краће објашњење шта је циљ листа: „Службени листови које издају Окружна заповедништва служе распростирању и потребном објашњењу прописа објављених у Зборнику закона и наредаба, издавању подробнијих наредаба и прописа месне природе, објављивању упута и поука командама жандармерије и општинама.

У службене листове, затим, примаће се и друга саопштења, која треба да су сваком позната”.

Мада многе податке и догађаје, окупатор посматра и приказује са свог аспекта, ипак у Службеном листу и штампаним извештајима налази се доста података који омогућавају да се више и боље проучи окупациони систем у нашем крају. Нарочито су значајни подаци о политичком стању на овом подручју, грађанском и кривичном правосуђу, пољопривреди, индустрији, шумарству, изградњи путева, санитарској служби, окружној болници, цркви, школству, и многим другим питањима, која се отварају као нове теме истраживачима овог историјског периода.

Последњи октобарски број „Службеног листа” из 1918. године није сачуван, јер су га заплениле српске трупе, које су победоносно ушле у Ваљево 31. октобра 1918. године.

Запаљен је пред ваљевском штампаријом.

Summary

PRESS AND PRINTING IN THE REGION OF VALJEVO DURING THE WORLD WAR I (1914–1918)

The development of the press and printing in the region of Valjevo cannot be observed separately but only as a constituent part of the printing ie. printing industry in Serbia. A general evaluation about favourable conditions for printing in that short period (1903–1918) and about its rather faster progress in relation to the previous period would not be a complete one without mentioning some obstacles which were anyway present. One resulted from economic and political position and development of Serbia and the other one, more direct, resulted from the relations in the printing production itself.

⁷ „СЛУЖБЕНИ ЛИСТ” (Окружног заповедништва у Ваљеву), Ваљево, бр. 1. 1916; Извештај Окружне команде о делатностима у ваљевском округу од 5. новембра 1915. године до 20. јануара 1917. године.

In the fifteen-years economic and political life of Serbia several historical events took place having a great importance for its further development. Each of them had big consequences for the economic and political life in the country, as well as for the development of printing. Some of the events as, for example, the final strengthening of the parliamentary democracy after the assassination of Aleksandar Obrenović (1903), had a positive influence on printing development. The same thing happened with the customs war although at the beginning this event had caused the temporary insecurity in the Serbian market because of the instantaneous economic confusion: Annexation of Bosnia and Herzegovina had a dual influence on printing. On one side the political polemics and national excitement because of that event gave a lot of material to the press, but on the other side, at the time of the crisis, culmination appeared almost general economic slowdown caused by the threatening war danger which had a negative influence on printing. After the Balkan wars new hopes for faster economic and social development appeared which resulted in new stimulus for printing development, but only for a short time. The world war began which destroyed many social and economic goods of the previous development of Serbia including the printing, too.

Because of the closeness of the front with Austria-Hungary Valjevo had a very important military and strategic role in the first year of the war (1914). In this city was situated the command of the Drina divisional region and the supreme command headed by the commander in chief Radomir Putnik. Big war events and victories of the Serbian army at Cer, Lešnica, Mačkov kamen (stone), Gučevo and Jadar had the influence on appearing new newspapers, their contents and character, as well as the other various printed materials which helped in realizing the war aims of Serbia.

Relatively dynamic development of the press and printing was soon replaced by the period of stagnation which began by the occupation of Serbia and this region in the autumn of 1915. At that time, except the „Official Magazine” („Službeni list”) of the District imperial command in Valjevo, mainly orders, instructions, proclamations and the similar were printed, intended as warnings to the enslaved population of the Valjevo region.

For the printing offices in Valjevo it could be freely said that they played a great role with their publications and possibilities in cherishing and developing the national programme of Serbia thus contributing in making it real to cherish the liberation ideology which served for liberation and unification of Serbian people.